

Fekete Csaba

Melius és a „Szegedi Biblia”

Melius Juhász Péter Újszövetség-fordítását számon tartjuk elveszett munkái sorában.¹ Találgatások övezik a nyomtatás helyét, idejét és a nyomdászt könyvészeti irodalmunkban. Tudunk két példány egykori létezéséről. Lehetne egy harmadikról is tudomásunk hét évtizede, bemutatása alább következik, eddig hiányzik a szakirodalomból. Idézzük fel ennek közreadása előtt az eddigi megoldási kísérletek néhány mozzanatát a mai olvasó kedvéért, hogy ne legyen szükséges átfésülnie senkinek a korábbi közleményeket a 18. század óta ismert néhány adat miatt. Elődeink azért is fogadtak el téveszméket, mert csaknem két évtizeddel idősebbnek tekintették Melius Juhász Pétert, mint amilyen a valóságban volt, és ehhez igazították megítélésüket, sőt, ezt még hibásan feltételezett arcképének értelmezésével is tódították.²

Melius Juhász Péter fordításának említéseit, a szegedi nyomtatás miatt, 1963-ban Dörnyei Sándor (1926–2022) összegezte és értékelte.³ Nagy Barnabás (1909–1969) felfedezte Melius több művét, 1967-ben ő is összegez. A 29. sorszámmal tárgyalja Melius Újszövetségét, illetve fennmaradt említéseit.⁴ Főleg kettőjükre alapozott 1971-ben retrospektív nemzeti bibliográfiánk. Előbb lássuk akkor az említéseket. A 18. század óta a szakirodalom ezeket értelmezte, további adalékok és időtálló szempontok nélkül, illetve elvétésekkel. Szeged megnevezése mellett találgatásra adott okot a jellegzetes utalás a címlap szövegében, hogy „legelőszőr kiadatott” vagy „fordítatott”.

Debreceni Ember Pál (kb. 1660–1710) református prédikátor, egyháztörténész elsőként ír a fordításról, cím nélkül, de következtetést hozzáfűzve. Még forgatta Szatmáron, másokkal egyezően, mielőtt ez a példány a háborús pusztításban elégett.

---

¹ RMNy 238.

² Korábban ld. FEKETE Csaba, *A Melius Juhász Péterről alkotott kép változásai = Mediarium*, 16(2022/1), 32–41.

³ DÖRNYEI Sándor, *A XVI. századi szegedi nyomda kérdése = Magyar Könyvszemle*, 79(1963), 357–362.

⁴ NAGY Barna, *Méliusz Péter művei, Könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatási feladatokra = A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. Bartha Tibor, Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967 (*Studia et Acta Ecclesiastica*, 2), 239–240.

Sem Heltai Gáspár,⁵ sem a Félegyházi Tamás Újszövetségét⁶ nem sikerült megismernie. Találgatja, hogy Melius átvehetett korábbi fordítást, magyarázatok hozzáadásával gazdagította, amint megtette ezt a *Jelenések könyvének* fordításával, illetve lehetségesnek véli, hogy Félegyházi Tamás a Melius fordítását adta ki újra.

Ugyanez a Heltai Gáspár adta át először az egész Újtestamentumot olvasásra annak a magyar népnek, melyből származott. Azt eddig nem tudtam kinyomozni, hogy melyik évben nyomtatták ki e könyvet. Az ő nyomdokaiba lépett a híres férfi, Melius Péter is, mikor ugyanezt, a Szegeden újból kinyomtatott Újtestamentumot a református gyülekezetek használatára alkalmassá tette. Biztosan emlékszem, hogy láttam ennek egy példányát és forgattam is a szatmári iskola igen gazdag könyvtárában. Mily fájdalom, hogy ez a könyvtár 1703-ban a tűz és a katonák martalékává lett. [...] De azt is mondják, hogy Félegyházi Tamás, a debreceni egyház híres prédikátora is adott ki Újtestamentumot az ő korában. De hogy ez az ő eredeti, vagy elődjének, Melius Péternek volt-e a fordítása, nem tudom.⁷

Történeti munkájában Debreceni Ember Pál előzőleg is utalt a műre, de cím és részletesebb megnevezés nélkül, mikor elsorolta a Dunáninnen egyházmegyéi (tractus, szeniorátus) között a kecskeméti egyházmegye helységeit és mezővárosait. Külön megjegyzést fűzött hozzá, amint ezt máshol is megtette.

Szeged város a várral. Teljesen bizonyos, hogy itt egykor virágzó református gyülekezet volt. Emlékszem, hogy egykor láttam egy könyvet, amelyet a szegei nyomdában nyomtattak.⁸

Egyedül Horányi Elek (1736–1809), piarista paptanár és tudománytörténész Debreceni Ember Pál híradását ismerve közölte saját példánya címét, formátumát és apróbetűs nyomását Melius munkái sorában.⁹ A 8. sorszámánál így írja le:

⁵ RMNy 186.

⁶ RMNy 584.

⁷ DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. Botos Péter, a fordítást az eredetivel egybevetette Szabadi István, Szabó András, Sárospaták, Sárospatáki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009, 531–532. A Latin eredetije: *Historia ecclesiae reformatae...*, a Frid. Adolpho Lampe, Trajecti ad Rhenum, 1728, 728. A Horányi Elek-féle címével idézte: HELTAI János, *Az két Samvel könyveinek es az két Kirali könyveknek... igazan valo fordítása Magyar nyelvre...*, Debreczenbe, Raphael Hoffhalter nyomtatta MDLXV, Hasonmás kiad., Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2010 (Nemzetközi Theologiai Könyv, 75), 492.

⁸ „Szeged, Civitas cum Arce, ubi etiam florentem Ecclesiam olim fuisse quam certissimum est. Librum etiam in Typographia Szegediensi impressum, me olim vidisse, meminim.” Lásd: DEBRECENI EMBER 2009, i. m. 466; LAMPE 1728, i. m. 648.

⁹ „*Novum Testamentum in hungaricam linguam conversum, editumque Szegedini, MDLXVII.* 4. Dolendum, quod nimis minuto typo, frequentibusque verborum compendiis in lucem prodierit.

Magyar nyelvre fordított és Szegeden 1567-ben kiadott Újszövetség. Kár, hogy szerfölött apró betűvel s gyakori szó-összevonásokkal jött napvilágra. Biztos és sértetlen példányát könyvtáram őrzi.

A következő tudósok, tanárok, történészek lehetőség szerint utánajártak az Újszövetség kiadásának, de új adatra nem bukkantak, Horányit és Ember Pált ismételték, hozzáadva elképzelésüket félreértésekkel vegyesen.

Debreceni Ember Pál híradására utal a debreceni orvos és történész Wespriemi István (1723–1799) két ízben is, 1774-ben és 1784-ben, tehát Horányival nagyjából egy időben.¹⁰ Elismétli a megjelenést és a szatmári példány elpusztulását, ezt olyan valótlan meglátással fűszerezi, hogy Melius Debrecenben tanult, illetve ő is találgatja, hogy Újszövetet jelenheti-e Szeged. Még a 18. század végén Szombathi János (1749–1823), Sárospatak legendás könyvtárosa írta össze a magyar Biblia általa ismert kiadásait Kisszántói Pethe Ferenc (1763–1832) kiadása elé (Utrecht, 1794).¹¹ Említi a bizonytalanságot, a nyomtatás évét illetően is, Melius munkáit sorolva, és egy lábjegyzetet is hozzáfűzve, közben a Szeged/Sziget megjelenési helyet ő is megnevezi.

Ugyan ő magyarra fordította az Ujj Testamentomot. Nyomtat. Szegeden [!], 1567, 4°: de ez már olly' ritka, hogy némellyek abban is kételkednek, vólt-é valaha, vagy nem? [Lábjegyzetben]: Azonban némellyek ezen Ujj Testamentomnak ki-adását teszik 1565, némellyek 1571-edik esztendőre.

Említsünk még néhány hivatkozást, amelyek jórészt hiányoznak Vág Sándor alább említett munkájában. Szabó Károly (1824–1890) bibliográfiájának megjelenése előtt¹² közlés jelent meg 1858-ban Sárospatakon Szilágyi Sándor (1827–1899) tollából, tárcarovatban, egyetlen évszám és megjelenési hely nélkül, mellesleg Melius nevét is említve.¹³ 1872-ben Balogh Ferenc (1836–1913), a Debreceni Református Kollégium egyháztörténet professzora szintén említi Melius Újszövetségét, és Szombathi János idézett megjegyzését követve, vagy

---

Ratum et illaesum exemplar in mea conservatur Bibliotheca.” HORÁNYI, Alexius, *Memoria Hungarorum*, Viennae, Anton Löw, 1775–1777, II, 604. Szabó Károly is idézi ezt a címet: RMK I 63.

¹⁰ WESPRIEMI István, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographie*, 1, Lipsiae, ex Officina Sommeria, Wien, Trattner, 1774–1787; Uő, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, a szerző jegyzeteiből szedve; ford. Kövári Aladár, Vita Tivadar, Bp., Medicina, 1960–1970 (Orvostörténeti Könyvek). Egy évtizeddel későbbi hivatkozása Wesprieminek *Von Ungrischen Übersetzungen der Heiligen Schrift*, Ungrisches Magazin, III. Bd. 4. Stück, Pressburg, 1784, 495.

¹¹ KISSZÁNTÓI PETHE Ferenc, *Rövid tudósítás a magyar Bibliáról*. Pethe Ferenc követte Tótfalusi Kis Miklós tömör tipográfiáját. Vö. CSOHÁNY János, *A Vizsolyi Bibliát követő magyar református bibliakiadások listája = Sárospataki Füzetek*, 12(2008), 126–130. Nem tárgyalja a Vizsolyi Bibliát megelőző fordításokat.

¹² Szabó Károly is idézi, mások is idézik a címet Horányi Elektől, vö. RMK I 63.

¹³ SZILÁGYI Sándor, *Magyar prot. egyháztörténeti kutatók = Sárospataki Füzetek*, 2(1858), 66–67.

talán általunk nem ismert forrást, 1571-re keltezi.¹⁴ A 20. század elején Erdős József (1856–1946), aki teológiai tanár Debrecenben és kátéfordító, valamint Melius 1515-ös születését vallotta, szintén számba vette állítólagosként.¹⁵ 1927-ben Harsányi István (1874–1928) pataki könyvtáros, irodalomtörténész, szintén beillesztette a magyar Biblia történetébe.¹⁶ 1930-ban Soós Béla (1896–1945) a teológiatörténet és a hazai protestáns dogmatika felől közelítette meg a kérdést, maga nem kutatott, csak annyit jegyez meg, hogy vannak, akik elfogadják létezését, mások állítólagosnak tekintik.¹⁷ Erdős József fia, Erdős Károly (1887–1971) bibliagyűjtő, újszövetségi professzor közli egyedül Melius fordításának terjedelmét. Horányi munkája II. kötetének a 604. lapján írja le Melius fordítását, e lapszámot Erdős Károly óvatlanul úgy közli, mintha az Újszövetség terjedelme volna.¹⁸ 1947-es kiadványában Musnai László (1888–1967) bibliakutató teológiai tanár elfogadta a Szeged, 1567-es megjelenést.¹⁹ Az említettek nyomán mások is hol kétségesként tekintették a fordítás egykori létezését, hol eldöntött tényként közölték a megjelenését Szegeden.

Aligha segítené a végleges megoldást, valamint a hibás értelmezések feloldását egyéb hivatkozások ismételt összegyűjtése (például egykori lexikonokból), mintegy folytatva Vág Sándor (1885–1956 után) munkáját,²⁰ és az említésekre hivatkozást. Valószínű és elképzeléseket mellőző említést közöl Zoványi Jenő, ő kezdettől fogva csak Melius későbbi születését fogadta el. Lexikoncikkei korábbi alakjában (1940), de már 1898-ban is a megjelenést Melius munkái sorában leírja, ő Horányit sem követi, nem idézi, és lexikona későbbi, Ladányi Sándor gondozta kiadásban is csupán ugyanaz jelent meg. Közli Melius munkásságához a fontosabb irodalmat. Ennyi a magyar Újszövetségről a közölnivalója: (*Újtestamentum magyarul.*) (*Debrecen, 1567.*) (*Elveszett.*)²¹

¹⁴ BALOGH Ferenc, *A magyar protestáns egyház történelem részletei a reformáció korától a jelenig*, Debrecen, Csáthy, 1872, 92.

¹⁵ ERDŐS József, *Az újszövetségi kánon fordításairól = Egyetemes Philologiai Közlöny*, 30(1906), 5–9.

¹⁶ HARSÁNYI István, *A magyar Biblia*, Bp., Bethlen ny., 1927 (Bethlen Könyvtár, 10–11).

¹⁷ SOÓS Béla, *Melius Péter szentháromságtana = Theologiai Szemle*, 1930. Klny.: Theologiai Tanulmányok, 10, 2.

¹⁸ ERDŐS Károly, *Az újszövetség magyar fordításai a reformáció óta*, Debrecen, szerző, 1937 (Újszövetségi Füzetek, 1), 2.

¹⁹ Helyesbíti a még 1935-ben közölt *Szigeten* olvasatot: „Az Újszövetséget Szegeden 1567-ben adta ki 4° alakban, azonban egyetlen példánya sem maradt fenn.” MUSNAI László, *Első magyar bibliafordítások*, Nagyenyed, Bethlen nyomda, 1947 (Bibliai Füzetek, 1. sorozat, 4.), 25.

²⁰ VÁG Sándor, *Szegei nyomda a 16. században*, Szeged, Csongrád Megyei Ny., 1954 (A Szegei Egyetemi Könyvtár kiadványai, 26). Elsorolja időrendben 40 szerző munkáját, akik nyilatkoztak Melius munkásságáról és Újszövetségéről. Többnyire némi feltételezéssel, vagy anélkül említik a Horányit és Ember Pált.

²¹ ZOVÁNYI Jenő *Cikkei a „Theologiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből*, Bp., Sylvester nyomda, 1940; Uő, *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*,

Melius Újszövetségének harmadik példánya is létezett 1800 táján, ez eddig a könyvészeti szakirodalomban elsikkadt. Eltűnt ez a példány is, de címét ránk hagyta idősebb Széplaki T. Pál (kb. 1725–1790) könyvjegyzéke, nem biztos, hogy betű szerint lejegyezve.

Elég keveset tudunk a magánkönyvtár tulajdonosának és a kiadatlan könyvjegyzék összeírójának életéről és működéséről, például Zoványi lexikona is csupán az esperesek között említi a nevét, sem életéveit, sem életét nem ismeri.²² Nevét jóval korábban, hasonlóan megemlítette Tóth Ferenc (1768–1844), az egyháztörténetész református püspök.²³ Vázlatosan összeállíthatjuk az eddig hiányzó életrajzot.

Széplaki 1725 körül születhetett, mert a külföldi akadémiákon peregrinusaink többsége 25 évesen, vagy még korosabban iratkozott be.²⁴ Zemplénből származott, Patakon diákoskodott, rektor volt Erdőbényén.²⁵ Azután Svájcban tanult, Bázelen (1747–1749) és Bernben (1749–1751).²⁶ Losoncon (ma Lučenec), Nógrád vármegye egykori központjában volt másodlelkész (1753–1761), aztán első lelkész és a Drégelypalánki Református Egyházmegye esperese (1762–1789). Többek között a losonci születésű Csuzi Cseh Jakab (1639–1695), dunántúli püspök és Debreceni Ember Pál (kb. 1660–1710) örökében működött. Ugyanott lelkésztársa, majd utóda volt idősebb Kármán József (1738–1795), aki a dunántúli püspök tisztségét csak néhány hónapig tölthette be, hirtelen meghalt. Széplaki 1789-ben öregsége és gyengesége miatt lemondott esperesi tisztségéről, és rá egy évre meg is halt.²⁷

---

szerk. Ladányi Sándor, 3. jav. bőv. kiad., Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája, 1977; Uő, *Theológiai ismeretek tára*, Mezőtúr, Gyikó K., 1898, 2, 277.

²² ZOVÁNYI 1977, i. m. 158.

²³ Egyetlen mondatban említi. „Kármán József Losonzi Prédikátorságra meg hivatott ... ’s itt ezen szent Hivatalt 32 esztendeig viselte, melly idő alatt a *Drégely Palánki* Esperest *Széplaki Pál* helyett 1789ben Esperesté, 1791ben pedig Superintendentialis Fő Nótáriussá tétetett ...”. TÓTH Ferenc, *A helvetziai vallástételt tartó túl a dunai főtiszteletű superintendenciában élt superintendense, vagy református püspökök élete, e jelen való időkig lehozva*, Győr, Streibig, 1808, 197.

²⁴ Bázeli beiratkozása „d. 27. oct. Paulus Széplaki Hungarus ex sup. Hung. comitatu Zempléniensi. g. o. p.” Először közölte: ZSINDELY Ferenc, *A bázeli egyetem anyakönyvéből = Sárospataki Füzetek*, 4(1860), 159; Bázelen tanult 1747. október 27-e és 1749. március 10-e között, vö. HEGYI Ádám, SZÖGI László, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon, 1526–1919*, Bp., ELTE Levéltára, 2016 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 23), 118.

²⁵ Beiratkozott: „Eadem Anno hi 1736. die 9 Julii”, HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1615–1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998, 252.

²⁶ ZSINDELY 1860, i. m. lásd még a 24. lábjegyzetet. Bernben tanult 1749. április 1-e és 1751. június 30-a között. HEGYI, SZÖGI 2016, i. m. 520.

²⁷ Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, II. 2. 26. j, vegyes iratok, 7. gyülekezettörténeti iratok 1775–1888; E/6. 2. esperesi levelezése, 1753–1770; KOCZÓ József, *A helvét hitvallás Palócföldön, Fejezetek a Drégelypalánki Református Egyházmegye történetéből 1617–1952*, Bp., Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, 2017, 42, 88, 90; *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, szerk. Köblös József, Kránitz Zsolt, I, Pápa, 2018 (Pápai Református Gyűjtemények, Forrásközlések, 10), 620. Az életrajzi adatok kiegészítését és

Megjelent Széplakinak két halotti beszéde, az egyik a Kármánnal közösen végzett szertartáson hangzott el Csoma Zsigmond felett.²⁸ A másikat 1772-ben, Wattai Krisztina (1746–1772) templomi temetésén adta elő, megjelent egy év múlva.²⁹

Könyvtárának keltezetlen jegyzéke megvan ma is, Losoncon készülhetett 1770–1780 táján. Az akkoriban általános szokás szerint a könyveket nagyság szerint külön csoportokban sorolja fel (in folio, quarto, octavo, duodecimo). Ugyanilyen rendben, külön jegyzékkel, gyűjteménye részeként, kolligált egyetemi értekezéseket is (mert másik római számmal és betűvel jelölt szekrényben vagy polcokon voltak). Jegyzéke címe:

*Catalogvs Librorum Collectorum per Paullum Szeplaki, omnium fere facultatum, cum adsignatio vnus cuique coepio praetio.*³⁰

Ebben az ívrét (2°), 20 leveles jegyzékben találjuk a következő leírást a 4^v levélen. Egyedül itt Melius fordítása nem Horányi latin címének tükrözése, amelyet az RMNy, más idézés hiányában, kénytelen volt átvenni.

Uj Testamentom, melly Melius Juhasz Péter által leg először Debretzenben fordittatott és nyomtattatott.

A negyedréti könyvek között van tehát 4° formátumú, a jegyzék tartalmazta még a kötését: Pergamen, és árát: 30, tudniillik krajcár.

Nem állapíthatjuk meg a leírásból, hogy hol és mikor szerezte a kötetet Széplaki, és azt sem, hogy a nyomtatás éve, helye és nyomdása olvasható volt-e a címlapon. Valószínűleg nem, mert üres a *Locus editionis* és az *Annus* rovata. Egyébként a jegyzék a következő rovatokat tartalmazza:

Voll. | Loc. edit. | Annus | Compactio | rhfl | xr |.

Tehát nem egy tömbként, folytatólag ír le a könyvről minden adatot, mint például Horányi. Idősb Széplaki jegyzékében a legkorábbi tétel hóráskönyv,

---

pontosítását a Ráday Levéltárnak, a Sárospataki Tudományos Gyűjteményeknek és Koczó József helytörténésznek köszönöm.

²⁸ SZÉPLAKI Pál, *Hitbéli bizonyosság... Csoma Sigmond felett* = [Halotti beszédek Csoma Zsigmond felett], Pest, Eitzenberger, 1793.

²⁹ SZÉPLAKI Pál, *Halálról való idvességes gondolkodás... mellyet néhai... Felső Wattai Wattai Krisztina úri ifjú asszony, életének folyásában kegyesen a magánosságban gyakorlott: meg-hidegett testének el-temetésekor pedig, a halotti keresztyén gyülekezet előtt a losontzi hely. confessio valló ekklésiának templomában közönségessé tett 1772 eszt. május havának 3. napján*, Pozsony, Landerer Mihály, 1773. Hozzá járul: *Belső szépség... mellyet le-rajzolni igyekezett a losontzi hely. confessio valló ekklésiának egyik tanítója.*

³⁰ Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (alább TtREK Nagykönyvtár), Kézirat-tár, R 71/2.

a legkésőbbiek 1770 táján megjelent munkák.³¹ Néhány azonosítható kiadvány bibliográfiában közölt és a jegyzékben leírt címének összehasonlító vizsgálata óvatosságra int. A breviariumba nem írta bele a nevét, de a címhez hozzáadta, hogy gótbetűs, és lemásolta a zárócímet (kolofon), ott található a nyomtatás éve. Nem volt honnan kiegészítenie a nyomtatás helyét és a nyomtató nevét. Bibliográfiai kézikönyvre még nem hivatkozhatott, nem tudhatta, hogy az impresszum Strassburg, Johann Prüss. Értelemszerűen módosította a helyesírást, feloldotta a rövidítéseket. Nem volt célja a címlap betűről betűre hűségese másolása. Lehetséges, hogy van több, könyvtárából származó, azonosítatlan kötet Debrecenben, amelyekben neve nem található. A könyvtár sorsa bizonytalan, azonos nevű ügyvéd fia (1765–1810) csupán 18 évvel később került Debrecenbe, a jegyzékbe foglalt állományt alighanem magával vitte Losoncra működési helyére, aztán később hozta Debrecenbe, esetleg időközben elajándékozott és értékesített belőle köteteket.

Nyomtatásban is napvilágot látott Melius fordítása eme harmadik példányának adata 1945-ben, a Kollégiumi Nagykönyvtár (akkori nevén Főiskolai Anyakönyvtár) igazgatójának, a vallástörténész és sumerológus Varga Zsigmondnak (1886–1956) az ismertető munkájában, amely a tervezett, ámde a világháború miatt félbemaradt jubileumi feldolgozás részeként készült.³² Könyvészetünk nem vette észre. Örülnünk kell a híradásnak, azonban többszörösen szükséges a megjelent közlés korrigálása.

Varga Zsigmond a tulajdonos személyét illetően téved, az apa helyett azonos nevű fia jegyzékére gondol, akit 1808-ban választottak a kollégium akkor alapított jogi tanszékének első tanárául Debrecenben, de már két év múlva meghalt.³³ Valóban írt némi toldaleket a jegyzékbe az ifjabb Széplaki, többször is, azaz némileg gyarapította a könyvtárat. Beírta, vélhetően Debrecenben, valamelyik Sallay nevű lelkész könyveinek keltezetlen aukciós jegyzékét az utolsó üres levélre. Ebben egyetlen nyomtatási helyet és évet sem nevez meg, nem úgy, mint apja. E levél

³¹ Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Ős 6. *Breviarium secundum notulam et ritum Dominorum Teutonicorum, characteribus Gothicis. Clausula operi valis est adposita. Ad omnipotentis Dei honorem, reverentiamque ejus intemeratae Matris Mariae ac decora egregiis Ordinis Theutonicorum consummentis est praesens Breviarii Liber eleganti iterum diligentia castigatus Anno nostrae Salutis quingentesimo*, GW 5237. CIH 817. Az 1813. évi állománybavétel bejegyzése: „Liber ICollegii H. C. addictorum Debrecinensis. Sign. die 3a Mar. 1813. per Mich. Tóth mpria BThecar. Ord. et Cscriba.” Két 18. századi munkáját lásd: 36. lábuj.

³² Megemmisült a nyomdában az elkészült munka a bombázások idején, negyven példány maradt meg. VARGA Zsigmond, *A Kollégiumi Nagykönyvtár és a vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1945 (*A Debreceni Kollégium Története*), 79.

³³ Vö.: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., Hornyánszky, 1909, XIII, 794–795. Újabb kiegészítésekre és pontosításokra lásd: 27. lábuj.

alján leír utólag küldött köteteket, a befolyt végösszeget és a visszaküldött, eladatlan köteteket, kikiáltási árral együtt.³⁴

RMK-köteteket és más munkákat sorol Varga Zsigmond, kezdve a breviariummal, amelyek szerinte Debrecenben, a Széplaki-gyűjteményből valók. Feltételezését azonban tulajdonosi bejegyzés csak részben hitelesíti. Például az RMK állományban csupán Széplaki Istvántól (?) van két kötet.³⁵ Téves következtetés az is, hogy az egész jegyzéket aukciónak kell vagy lehet tekintenünk. Apa és fia kézírása eltérő, egyazon levélen is van rá példa, kettőjüknek több mint egy tucat kézírata van a Nagykönyvtárban. Ezek közül a jegyzék egyet sem tartalmaz. Másrészt valóban találunk köteteket, teológiai, orvosi és egyéb munkákat Széplaki könyvtárából tulajdonosbejegyzéssel. Ezeket az ifjabb Széplaki halála után három évvel az akkori diákkönyvtáros kontraskriba állományba vette. A jegyzékelt könyvek tehát 1500 és 1774 között jelentek meg.³⁶ Nem közlik betű szerinti hűséggel a teljes címet, nem törekszenek a később elvárt bibliográfiai akribiára. Önmaga számára jegyzékelt a tulajdonos, nem bibliográfiai számontartás igényével. Egyben arra is biznysággal szolgál a tulajdonosi bejegyzések némelyike, hogy a losonci esperes nem csupán diákként járt német földön, hanem később is, és vásárolt könyveket Bázelen és Bernben.

³⁴ *Series Librorum venditorum R. D. Sallay. – NB. a vißßa küldött könyvek ára teß 5 Flor 23 xr.* TtREK Nagykönyvtára, Kézirattár, R 71/2, f. 19^a.

³⁵ *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK-katalógusa*, összeáll. és a mutatókat szerk. Oláh Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2021 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai), Sz 75, Sz 90.

³⁶ A breviarium leírását és adatait lásd fõntebb, a 31. lãbjegyzetben. Ma is megvan a két következõ mû. [1] VIVES, Joannes Ludovicus, *Rhetoricae, sive de recte dicendi ratione libri tres. Eiusdem de consultatione liber 1.*, Basileae, B. Lasii et Th. Platterum, M. D. XXXVI. [2] VIVES, Joannes Ludovicus, *De conscribendis Epistolis Ioannis... Desiderii Erasmi compendium... Conradi Celtis Methodus... Christophori Hegendorphini Methodus... Compendiosae Institutiones artis Oratoriae Adriano Barlandi*, Coloniae, Ioannes Gymnicus, M. D. XXXVII. Marginalia szõrványosan: 214–271. és 58–150. Cím lapján: *Paulli Széplaki, Basil. 1773.* A könyvtáros állományba vétele: *Liber Ill. Collegii Reform. Debrecin Sign. 1813. 13 Mart. per Mich Tóth BiblTh Ord. et Contrascr.* TtREK Nagykönyvtára G 2477; VENETTE, Nicolaus, *Abhandlung von Erzeugung der Menschen in denen Geheimnissen der keuschen Liebes-Wercke, des heiligen, Ehestandes.* [S. 1.], [s. n.], 1730. 12 rézmetszetes tábla. Cím lapján: *P. Széplaki Bernae 1767.* Állományba vétele: *Liber I. Coll. Debr. d. 26 Martii 813. Sign. Sam Davidhazi VBThecarius.* TtREK Nagykönyvtára Q 2367; A legkésõbbiek a jegyzékben TtREK Nagykönyvtára, Kézirattár, R 71/2, fol. 15^a: *Canones Ecclesiastici Gelejiani, Claudiopoli, 1768;* WOOD Edvárd, *Gazda ember könyvetskéje*, ford. Weszprémi István, 1768. A munka címe rövidített, kiegészítése: *mellyben arra tanítatik, hogy az õ rendes hivataljában követése közben mi módon viselje magát, hogy munkája istennek elõtte kedves, lelkére nézve pedig idvességes lehessen.* *Anglus nyelvbõl a tizedszeri kiadás szerint fordította Weszprémi István. (8-r. 64 l.) Szebenben, 1768. Ny. Sárdi.; Kártigám történetei*, Pozsony, 1772. Ez az elsõ kiadás, a teljes cím: *Buda várának visszavételekor a keresztyének fogságába esett Kártigám nevû török kisasszonynak ritka és emlékezetes történeti; Cassandra historiája, Frantziabul fordította Barotzi Sándor*, Bétsben, 1774. Itt sem részletezõ a cím.

Valószínű mindebből, hogy apa és fia könyvtára legalább részben Debrecenbe került a 19. század elején, ahova az ifjabb Széplaki hozta magával. Nem tudjuk ellenben, hol volt a könyvtár közben. Az ifjú Göttingában tanult apja halála után három évig.³⁷ Peregrinációja idején, zömében 1793-ban keletkezett jegyzetei Debrecenbe kerültek. Valakire rábízta a családi könyvgyűjteményt? Hazatérése után Pesten volt ügyvéd, vitte-e magával a könyvtárat Losoncra? A Melius Újszövetségének harmadik példánya valószínűleg nem maradt Losoncon, ahol Debrecenhez kapcsolódó jó hírű és magas szintű iskola (*particula*) működött, hanem az ifjabb Széplaki T. Pál örökölt, és korai halála után a Nagykönyvtárba bekebelezett könyvtárának darabjai közül elkallódott vagy megsemmisült. Ha valóban volt áruba bocsátott hányada a könyveknek, akkor talán megmaradt, és lappang valamelyik elfeledett vagy feltáratlan magánkönyvtárban.

Kétséges volt mindeddig Melius Juhász Péter Újszövetségének megjelenési helye, ismételten megkérdőjelezték a 18. század óta, aközben a vegyes megoldási kísérletek zátonyra futottak. Fennmaradt példány támogatása nélkül nem dönthetünk ma sem végleg. Melius születési éve viszont végleg eldőlt,³⁸ már évtizedekkel ezelőtt nyilvánvaló volt, hogy nem két évtizeddel korábban született, amint többen vélték, azaz 1515-ben, hanem 1532-ben. Rohamtempóban elégett élete, betegséggel is megvert ifjúsága csodálatra méltó. Mi volt élete programja, aminek mindent alárendelt? A teljes Biblia magyarra fordítása, állandó olvasása és magyarázása a gyülekezeti istentiszteleten. Illik élete és teljesítménye ismert mozzanataihoz egy eddig megfogalmazatlan lehetőség.

Csengerbe, Váradra és ki tudja, mikor és hány helyre utazott Melius, mint egyházi vezető. Pártolója meghívására, vagy valamilyen gyülekezeti és prédikátori ügyet intézve, például akár félköz-zsinat előkészítése vagy tartása miatt is tölthetett néhány napot Szegeden a debreceni superintendens, közben írhatta ajánlását vagy előbeszédét elkészült fordításához. Tekinthették aztán a nyomtatás helyének és évének előszava keltezési idejét és keletkezési helyét, mert ezek közlése hiányozott a címlapról. Küldhette vagy vihette Szegedről a kéziratát akár Váradra, akár Debrecenbe.

Működhetett nyomda török fennhatóság alatt is. Ezt a szakirodalom évtizedek óta nem véli lehetetlennek. Trócsányi Zoltán (1886–1971) könyvtörténész 1943-ban felsorolta a működő nyomdákat, Szegedet is.³⁹ Viszont az valóban igen kétséges, hogy a debreceni nyomdász leköltözik a török hódoltsági területre, de onnan hamar visszatér Váradra, illetve Debrecenbe. Ne feledjük, Meliusnak házat ajándékozott János Zsigmond erdélyi fejedelem Váradon, mert kedvelte őt, azonban

³⁷ Beiratkozott 1791. november 18-án. SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1789–1919*, Bp., ELTE Levéltára, 2001 (Magyarországi Diákok Egyesületmájára a Kora Újkorban, 5), 3659.

³⁸ Kutatásai eredményeként 1532-es születési évet állapított meg BOTTA István, *Melius Péter ifjúsága*, Bp., Akadémiai, 1978 (Humanizmus és Reformáció, 7), 21.

³⁹ TRÓCSÁNYI Zoltán, *Magyar és szláv nyomdák a XV. és XVI. században = Magyar Könyvszemle*, 67(1943), 263–268.

hitvallási téren 1569-ben már nem követte. Éhínség, tűzvész és háborús fenyegetés miatt 1566-ban Váradra menekült Debrecen nyomdásza, Raphael Hoffhalter, volt hol felállítania sajtóját, Melius házában, *Jób könyvének* nyomtatása ezt szemlélteti.

A Szeged–nem Szeged kérdés jellemző tehát Melius Újszövetségének irodalmára. Széplaki jegyzékében ez nem téma. Ehhez járul a Hoffhalter-kérdés. A nyomdász apa elszegődött 1565 őszén a fejedelem nyomdászának Gyulafehérvárra. Hihetőleg nem tartott vele Rudolf fia. Maradhatott Váradon, felügyelhetette a nyomdát, bár csak évekkel később, 1571-től számított teljes korúnak.⁴⁰ Távollabb vezető kérdés, mégse hallgassuk el a további megoldatlanságot. Együtt a három példányról maradt adatok sem döntik el a Várad vagy Debrecen kérdést, azaz a nyomdász személyét és a nyomtatás helyét. Raphael Hoffhalter (kb. 1525–1568) rászorult segédre vagy korrektorra, akinek magyar volt az anyanyelve, a fiatal Rudolf Hoffhalter (kb. 1550–1585/1586) sem kevésbé szembesült a nyelvi kérdéssel. Többek között mutatja ezt a Váradon, 1566-ban megjelent énekeskönyv. Címlapján az L. F. azt jelenti, hogy a brassói szász fametsző és nyomdász Lőrinc deák, Laurentius Fronius⁴¹ is munkatárs volt, legalább alkalmilag, nem tudjuk, mettől meddig és hogyan. Nem érdemes fantáziálnunk, hogy a címlapot vajon nem Gyulafehérvárott készítette-e vele Raphael Hoffhalter, és juttatta el a fiánál hagyott nyomdába. Szerkesztés egyiküktől sem volt várható, és minden valószínűség szerint a debreceni nyomdász Török Mihálytól sem.

Schulek Tibor (1904–1989) észrevette és szóvá tette a *Várad énekeskönyv* szerkesztési egyenetlenségeit már 1975-ben, a hasonló kiadáshoz írt kísérő tanulmányában.⁴² Újabban kiderült az interneten elérhető *Boroszlói kézirat* vizsgálatából, hogy van magyarázat a nyelvjárási eltérésekre az énekek és a mutatózás között. Ezeket korábban átsiklott a kutatás. Talányos mellőzésben részesült, feltáratlan és kiadatlan, az 1560 tájáról való *Boroszlói kézirat*, ennek anyaga is ott van a *Várad énekeskönyv* hátterében, nyelvjárási alakjainak eltérése erdélyi forrásra mutat. Őt énekekben különösen. Azaz a *Várad énekeskönyv* áttemelte tömbszerűen a hagyomány bizonyos részeit vagy egy korábbi kéziratot előzmény, vagy pedig a sajtó alá rendező, méginkább a nyomtatáshoz letisztázott kézirat alapján: ezt a nyomdász pedig nyomtatta, amint kapta.⁴³ Távozásakor Huszár Gál nem

⁴⁰ BORSA Gedeon, *Hoffhalter problémák = Magyar Könyvszemle*, 86(1970), 368–373; BÁNYI Szilvia, V. ECSEDI Judit, *A 450 éves váradai nyomdászat rövid története = Magyar Grafika*, 2015, 4, 54–65.

⁴¹ VÖ. FEKETE Csaba, „...vyonnan oregbitetek, es emendaltattatak...”, *A Várad énekeskönyv (1566) „szerkesztése” = GHESAURUS, Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2010, 247–270, <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/ghesaurus-1/Fekete-Ghesaurus.pdf>

⁴² SCHULEK Tibor, *Kísérő tanulmány = A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*, Várad 1566, ed. facsimile, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1975 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 9).

⁴³ FEKETE Csaba, *Szertartási emlék a reformáció korából, A Boroszlói kézirat = Mediarium*, 17(2023), 1, 5–33. A kiadatlan hymnologiai és liturgikus anyag kutatástörténetének felderítésére és a bevezető tanulmány.

hagyta Debrecenben hangjegyes készletét, gregorián dallamok és tételek szedéséhez nem is értett mindenki, a liturgikus dallamokat, ha lett volna ilyen a kéziratban (a 42 tételt tartalmazó *Boroszlói kézirat* nagyobb része nem gyülekezeti ének, hanem Litania major, Kyrie, Gloria, Sanctus, Te Deum laudamus), nem tudta volna megoldani, nem is Huszár Gál koncepciójához hasonló énekeskönyvet adott közre, azaz nem kis-graduállal kiegészítve.

Melius Újszövetségének története másban is különleges. Vannak munkái, amelyekből csupán egyetlen példány maradt. Ezek pontosan leírhatók könyvésztileg, ilyen a fentebb is említett *Jelenések könyve*. Vannak aztán olyanok, amelyekből egyetlen példány sem maradt, de szerzőjük hivatkozásából biztosan tudjuk, hogy megjelentek, noha könyvészeti adataink hiányoznak, ilyen az *Ézsaiás könyve*. Ismét másokról annyit mondhatunk, hogy valószínűleg elkészültek, de kéziratban maradtak, vagy talán meg is jelentek, mint *Ezsdrás könyve*, vagy az *Énekek éneke*. Melius fordításai között *Új Testamentoma* az egyetlen, amely biztosan megjelent, de eltűnt vagy elpusztult, pedig két-három évszázaddal korábban még legalább három példánya létezett, címét szintén ismerjük.

Mindezek alapján fenntarthatjuk az RMNy leírásából, hogy a munka Debrecenben jelent meg, Széplaki jegyzéke szerint ott készült és ott jelent meg. Nagy valószínűséggel Váradon nyomtatták, de nem ott jelent meg. Eldönthetetlen a nyomdász személye. Az idősebb Széplaki által lemásolt címlapot értelmezhetjük a hazai könyvészet eme tétele revíziójára alkalmas adaléknak, idézőjelben közölve és leváltva a Horányitól örökölt címet.

Fekete, Csaba

Melius and the „Szeged Bible” of 1567

There is no surviving example of this New Testament, translated by P. J. Melius (1532–1572). Since the 18th century, two surviving copies are mentioned. From the surviving copies’ descriptions, we know that the originals were printed in rather small letters. The present study calls for the attention of a third copy, which survived in the library of the reverend P. T. Széplaki senior (c. 1725–1790), reformed minister at Losonc (Lučenec, Lizinz, now in Slovakia), northern part of Hungary. His son of the same name (1765–1810) inherited the library of his father and Széplaki junior, two years before his death, became an elevated professor of church law in the Reformed College of Debrecen. The manuscripts of his father’s library survived in the Library of the Reformed College, but most of the books disappeared.

The description of the catalogue by Széplaki does not mention the place of printing, namely Szeged, the southern region of Hungary. Perhaps this town has not been mentioned on the title page. However, it is possible, that the very busy reformed superintendent Melius had some business to do in the town of Szeged, under the Ottoman rule, and wrote a foreword to his translation there. Actually, the Debrecen printer had no printing office, so the translation appeared in the town of Debrecen. Also it is possible, that because of the dangers of the time, he fled to the town nearby, to Várad (Oradea, now in Romania), and practically the print was prepared there.

This possibility as the place of translation, printing and the existence itself of this third copy of the 1567 New Testament was never mentioned in the bibliographical literature. The director of the Reformed College Library did mention the catalogue in 1945, but nobody noticed it and then it became forgotten.

Keywords: 16th century, P. J. Melius (1532–1572), Hungarian New Testament of 1567, Szeged, P. T. Széplaki (c1725–1790), Reformed College Library, Debrecen, Hungary.